

Sheila Fitzpatrick

Andrej Platonov och revolutionens svarta visioner

Ur *London Review of Books*, 1 december 2016

Det är snart dags att fira att det gått 100 år sedan ryska revolutionen, men det finns inte många kvar som verkligen kan fira, i varje fall inte i Ryssland. För de flesta ryssar är Stalin, nationsbyggaren, en del av ett tilltalande förflutet, men Lenin har inte mycket att hämta och bolsjevikrevolutionen är direkt besvärande. Det kommer förstås inte att gå att helt ignorera hundraårsjubiléet, som Putin kanske skulle vilja. För några år sedan sade han att hundraårsminnet av 1917 skulle ske i form av ”djup, objektiv och professionell bedömning”. Samtidigt tillade han att det hela kanske rent av skulle nedgraderas från ”revolution” till det mer prosaiska ”omvälvning” (*perevorot*). I Ukraina anser Porosjenko att det hela ska uppmärksammas, men bara då på grund av de ”dystra lärdomar” som kan dras.

Ett långt, melankoliskt, avtagande muller verkar vara vad som återstår något som skulle ha gjort Andrej Platonov, revolutionens krönikör, sorgen – som om han inte varit tillräckligt sorgen redan medan han levde. Platonov var kommunist, men hans försök att skildra utopins ankomst hamnade någonstans mellan tragedi och svart humor. De revolutionära hjältarna i hans romaner och berättelser är för det mesta bleka och glåmiga. Bara att klara av att hålla sig vid liv, än mindre genomföra någon revolution, blir nästan för mycket för dem. Vanligen lunkar de från by till by på spaning efter kommunismen. Medan det är ljusst ute stöter dessa sovjetiska varianter av Don Quijote på lokala fantaster i färd med att iscensätta ogenomtänkta planer på en fantastisk blandning av dialekt och ”officiell” sovjetisk jargong. På nätterna vill de helst sova intill andra avsigkomna i baracker och lador och söka tröst i den tysta gemenskapen av varma kroppar. Men ofta får de nöja sig med att sova under bar himmel och med stjärnor som inte har någon nåd att erbjuda. En av personerna i Platonovs kortroman *Kotlovan* från 1930, på svenska *Grundgropen*, som aldrig gavs ut under hans livstid, tillbringar natten utomhus på en kärra med en likkista. Medan han begrundar ”Vintergatans döda avlagringar” och tänker sig att stjärnorna, precis som revolutionärerna, sitter i ständiga möten väntar han på att de ska ge honom något slags lösning på ”tidens oändlighet, som gottgörelse för livets tristess”. Platonov, som var son till en järnvägsarbetare i landsorten, sade en gång att för honom var begreppen ”lokomotiv” och ”revolution” oskiljaktiga, och ofta är ju visslingar från tåg långt borta något som hörs i de kalla, sömnlösa nätter som är ett återkommande inslag i hans verk. Men den bilden har mindre att göra med revolutionen än med den oerhörda ödsligheten på stäppen. Tågen, och huvudpersonerna hos Platonov, tycks alltid på väg att tappa farten, innan de når fram till sina okända eller omöjliga destinationer. Platonov är de svarta visionernas store gestaltare på ryska språket.

Det var på 1960-talet jag först läste Platonov i Moskva på uppmaning av min mentor, den gamle bolsjeviken Igor Aleksandrovitj Sats. Denne hade varit nära vän till Platonov och försvarat honom mot den så gott som konstanta spärreld av kritik han blev utsatt för av det politiska och litterära etablissemanget. Han hade stött honom mot attackerna och under sjukdomen (Platonov dog av tuberkulos drygt 50 år gammal) samt – inte minst – supit med honom. Sats var bra på att ta sig an obetydliga och vilsekomna typer, som jag själv, men det hade också alltid funnits något ”stort” offentligt namn i behov av hans omsorger och beskydd. På 1920-talet hade det handlat om Anatolij Lunatjarskij, förste folkkommisariern för utbildningsfrågor; på 1960-talet Aleksander Tvardovskij, redaktör för den litterära tidskriften *Novyj mir*, som utmanade rådande ortodoxi. Och däremellan hade det varit Platonov.

Jag minns hur jag satt i timal hemma hos Igor och läste Platonov, medan han själv for omkring och uträttade ärenden eller talade i telefon och då och då stack in huvudet och bad mig stanna kvar, han skulle strax vara ledig. Det gjorde ingenting; jag älskade hans gamla, halvt kollektiva lägenhet vid Arbat. Platonovs viktigaste verk, samtliga skrivna i slutet av 1920-

talet och början av 1930-talet, var oerhört melankoliska och mycket roliga, ungefär på samma sätt som jag uppfattade Sovjetunionen. I pikareskromanen *Tjevengur* rider en Don Quijote-liknande figur omkring under inbördeskriget på en häst som heter Proletärkraften med sin Sancho Panza och noterar de bisarra försök olika isolerade idealister gör för att åstadkomma en ny revolutionär tillvaro. Kortromanen *Vprok*, För framtida användning, använde samma grepp för att skildra kollektiviseringen. *Grundgropen*, som aldrig publicerades medan Platonov levde på grund av den kritikstorm *Vprok* hade orsakat, handlar om byggandet av ett nytt storslaget hus för proletariatet – men det hela kommer inte längre än till att gräva gropen för husgrunden. En av huvudfigurerna i *Tjevengur* är hopplöst förälskad i Rosa Luxemburg, den andra rider ut i en sjö på Proletärkraften och ner i djupet för att söka döden och sin försvunne far (hästen överlever).



Andrej Platonov

Det var språket, som blandar talspråk med högrävande bolsjevikjargong, som gjorde Platonovs böcker så oemotståndliga på sovjettiden. När jag inte var hemma hos Igor tillbringade jag min tid i arkiv och bibliotek försjunkna i dokument skrivna på samma sovjetiska jargong. Ibland var de nästan lika absurda som Platonov. Om *Vprok* gav prov på all den svarta humor kollektiviseringen excellerat i kunde man hitta samma företeelser i arkivmaterial om hur glödande kollektivister stängt kyrkor och klätt ut sig själva och sina hästar i prästmunderingarna eller grävt upp gravarna och dansat med skeletten, alltmedan bönder under

passivt motstånd gick med på allt som föreslogs på bymötet – tills någon i sista ögonblicket ropade ”Elden är lös” och hela folkskaran försvann i en blink utan att ha skrivit på något som helst. När jag nyligen läste om Platonov var den överväldigande känslan av melankoli densamma, men jag tyckte inte de var lika komiska som jag mindes dem. Jag lever ju inte i den sovjetvärlden längre, och det gör förresten ingen annan heller. Sats och Platonov och deras generation är borta sedan många år och med dem också en speciell sorglig nostalgi för det absurda, det förfärliga och storheten i de revolutionära åren. Det finns fortfarande de som minns sovjettiden med nostalgi, som Svetlana Aleksejevitj, men deras förlorade värld är efterkrigstidens.

För Platonov och Sats, födda 1899 respektive 1903, var Revolutionen den avgörande händelsen i deras liv. Sats, en 15-årig pianoelev vid konservatoriet i Kiev, rymde för att kämpa för revolutionen och lämnade sina borgerliga föräldrar. Några år senare skulle hans gamle pianolärare, professor Javorskij, hitta honom i Kiev och tog honom med sig till Moskva, där det råkade sig så att hans syster Natalja hade blivit, eller skulle bli, Lunatjarskij's andra hustru. Medan han återhämtade sig från de skador han ådragit sig under inbördeskriget flyttade han in med folkskommisariern och Natalja på Arbat. Fram till Lunatjarskij's död 1933 var han dennes litterära sekreterare. Detta placerade honom i centrum för det sovjetiska samhälle som räknades, en position som gav utmärkta möjligheter till iakttagelser samtidigt som det ingav honom djup olust. Hans reaktion på att av en tillfällighet ha hamnat i ett vinnarspår för samhälleligt avancemang var att bestämma sig för att det var hans moraliska plikt att inte konkurrera. Följden blev att han, trots stora intellektuella gåvor och en stark personlighet, slog in på en livslång bana med att avsäga sig alla ambitioner och en nitisk vägran att ta emot de förmåner och privilegier som låg öppna för honom.

I motsats till Sats kom Platonov från arbetarklassen och var därmed i bolsjevikernas ögon en ”naturlig” anhängare till revolutionen. Kanske var det orsaken till att han inte kände sig tvungen att gå ut som frivillig på de rödas sida under inbördeskriget, trots att han helt klart sympatiserade med dem, utan stannade hemma i Voronezj, där han studerade på en teknisk skola och arbetade som journalist vid sidan om. Han gick med i kommunistpartiet mer av en tillfällighet kring 1920, men lämnade det efter knappt ett år för att sedan bli medlem igen i slutet av 1920-talet. Efter avlagd examen arbetade han som ingenjör inom jordbruket, men byråkratin gjorde honom vansinnig och slutligen valde han att bli författare på heltid. Litterär satir blomnade för fullt på 1920-talet, ibland utifrån en i grunden pro-sovjetisk inställning (som exempelvis Zosjtjenko, Koltsov eller paret Ilf och Petrov) eller en agnostisk eller anti-sovjetisk (som Bulgakov eller Zamjatin). Platonov tillhörde den förra gruppen, även om han helt klart inte betraktade sitt författarskap som satiriskt. Han ville vara en politisk författare och trodde ganska blåögt att hans direkta observationer från landsbygden skulle kunna bidra till att klargöra partilinjen.

Sats gjorde sina observationer om landsbygden när han som student vid ett kommunistiskt universitet blev kallad att delta i kollektiviseringen och tillfälligt hamnade råkade bli ordförande för en kolchoz i Moskvaregionen. (Han skrev ner sina iakttagelser i en rad brev till Lunatjarskij, men på något sätt har breven, som var tänkta för arkiven, kommit bort och det jag skriver nu är vad jag minns av vad han berättade för mig på 1960-talet).

Som ung judisk intellektuell från storstaden förväntade han sig ett allt annat än entusiastiskt mottagande i byn. Hans första åtgärd blev att sammankalla ett möte med byäldste och tala om för dem att han inte visste någonting om jordbruk och därför inte hade några tankar på att ge dem några order, men att han däremot kanske kunde utnyttja sina kontakter i huvudstaden för att hjälpa dem: så, konkret, vad var det de behövde? Spik, svarade bönderna. Han åkte då till Moskva och byggarbetsplatsen för den nya kommunistiska akademien. Där stal han lite spik och tog med dem till byn. Sen var allt lugnt.



Igor Sats

Så enkelt var det inte för Platonov. Han väckte stor uppmärksamhet med sina första verk i slutet av 1920-talet, men de så kallade "proletärerna" (unga kommunistiska aktivister som var ute efter inflytande i kulturlivet) nafsade honom redan från början i hämlarna – och 1931 levererade Stalin en saftig smäll mot *Vprok*. Stalin, som hade mer känsla för litterär talang än man tror, kunde emellanåt uppskatta satir, men kollektiviseringen var definitivt inget att skoja om. Den som skrivit *Vprok* liknade i Stalins ögon "en fiendeagent" som skrivit sin berättelse "i syfte att misskreditera kollektiviseringen" och han krävde att både författaren och redaktörerna för den tidning där den publicerats skulle bestraffas. Detta skulle få förödande effekt för Platonovs liv. Hans arbeten blev mer eller mindre omöjliga att ge ut och det han lyckades få publicerat – några få noveller i en del tidningar på 1930-talet – hade censurerats rejält. Hans främsta verk på 1930-talet, den bisarra kortromanen *Lyckliga Moskva* publicerades aldrig medan han levde, men har nu kommit ut på en rad olika språk. Den Moskva som titeln anspelar på är en kvinna – inte staden, även om hon ägnar sig åt en rad saker som var vanliga i Moskva på 1930-talet, som fallskärmshopp (där hon obekymrat tänder en cigarett mitt under luftfärden) eller en rad hopplösa kärleksaffärer i en tillvaro som, om inte Platonov uttryckligen betecknat den som lycklig, kunde uppfattas som meningslös och deprimerande.

Sats och Platonov träffades 1928, då Platonov stod som högst, men deras vänskap blev nog riktigt bergfast först på 1930-talet. Det var ju problem snarare än framgång som fick Igor att fastna för andra människor. Sats var litteraturkritiker i kretsen kring den ungerske marxistiske filosofen Georg Lukács, som levde i exil i Moskva och var verksam på tidskriften *Literaturnyj kritik*, den enda publikationen i stalintidens Moskva som klarat av att slå vakt om något

som liknade en självständig linje. Trots att tidskriften var fokuserad på litteraturkritik, och inte på litterära arbeten, kunde den publicera några noveller av Platonov och en del lovordande uttalanden om hans verk av Sats och några andra. Och faktum är att en av anklagelserna mot Lukács, ett framträdande men kontroversiellt namn i intellektuella kretsar i Sovjet på denna tid, var att han i sin litteraturkritik helt struntade i samtida sovjetiska författare, förutom Platonov och den upphöjde Gorkij. Tidskriften engagerade till och med Platonov som recensent, vilket förmodligen var hans enda regelbundna inkomst under dessa år.

Literaturnyj kritik och dess redaktion och medarbetare, bl a Platonov och Sats, lyckades klara sig något så när helskinnade under de stora utrensningarna. På våren 1938 blev dock Platonovs enda barn, den 15-årige sonen Platon, arresterad och anklagad för att ha stått i ledningen för en ”anti-sovjetisk terrorist- och sabotageorganisation bland ungdomen”. I dylika fall var tillvägagångssättet för familjen att vända sig till Stalin och andra ledare och be om frigivning av den oskyldiga och hederlige släktingen och försöka uppbåda allt eventuellt stöd i de ledande skikten och få dem att agera. Det stred mot de oskrivna reglerna att någon utomstående agerade tillsammans med den drabbade familjen, eftersom det skulle kunna få den alltid vaksamma hemliga polisen att misstänka en sammansvärjning. För Platonovs skull bröt Sats mot denna regel och de åkte tillsammans för att träffa Jevgenija Jezjova, en journalist med goda kontakter inom intelligentian och dessutom gift med Stalins säkerhetschef Nikolaj Jezjov. Hon lovade att överlämna en nådeansökan till sin man.

Det här är en historia som jag personligen aldrig kommer att glömma, eftersom Sats berättade den för mig tidigt i vår bekantskap, då jag bara var en utländsk utbytesstudent som ville intervjua en framstående äldre herre i samband med min avhandling om Lunatjarskij. Sovjetmedborgare var försiktiga med vad de sade till utlänningar på den tiden och jag blev helt förbluffad över att han utan vidare tog upp ett så känsligt ämne med en för honom nästan obekant person. Jag skrev ner vårt samtal i min dagbok, men fick sedan en sådan ångest över att KGB skulle snoka i den sovsal där jag bodde, att jag kände mig tvungen att bära med mig dagboken under resten av min vistelse. Noteringen för den 26 februari 1967 sammanfattar det Igor berättat på följande vis:

Platonovs 15-årige son arresterad 1938. Platonov och Sats åker för att träffa Jevgenija Solomonovna för att hon ska tala med [Jezjov]. Hennes ansikte fullt av bölder, nästan outhärdligt. Hon lovade att överlämna vårt brev till J, men ingenting mer. Unge P inte frigiven, utan dömd till flera år längst upp i norr. Sjolochov träffade Stalin för Platonovs räkning: Stalin ringde upp Jezjov, J hävdade att det inte rädde något tvivel om att han var skyldig. Senare tog Sjolochov åter kontakt med Stalin, som ringde upp Beria (sedan Jezjov blivit utrensad); Beria tog fram dossieren, den innehöll ingenting utom elementära biografiska uppgifter, inga bevis över huvud taget ...

(Det här är en lätt korrigerad version: 1967 var jag tydligen så grön och okunnig om sovjetisk historia vid sidan av ämnet för min avhandling att jag stavat Jezjovs namn fel).

Medan de stora utrensningarna höll på att avta så smått i början av 1939 skulle det året visa sig bli allra farligast för gruppen på *Literaturnyj kritik*. Attackerna blev mer och mer våldsamma från motståndarna i litterära kretsar och nu satt de på nyckelpositioner inom den litterära byråkratin i landet. I slutet av 1940 stängdes tidningen, anklagad för att vara isolerad från de litterära huvudströmningarna och de allmänna stämningarna i landet. Att den lyft fram Platonov var ingen förmildrande omständighet och 1941 blev Lukács arresterad några månader. En samling med Platonovs litteraturkritik drogs in som ”anti-sovjetisk”.

Krigsutbrottet den 22 juni 1941 då tyskarna bröt icke-aggressionspakten från 1939 och gick till angrepp på Sovjetunionen innebar början på nästan fem år av fruktansvärda förluster, lidande och förstörelse. Men för en del kommunister, bl a Sats och Platonov, tycks det närmast ha kommit som en lättnad efter ovissheten och den moraliska förvirringen under utrensningarna. Nu kunde man slåss mot en fiende som gick att identifiera och för en sak som framstod som rättfärdig. Sats anmälde sig omedelbart som frivillig, trots att han började

närma sig 40 och var klassad som oduglig för krigstjänst på grund av de skador han ådragit sig under inbördeskriget. Han arbetade med underrättelseverksamhet ute i fält och att döma av de samtal jag hade med honom var det en av höjdpunkterna i hans liv. Faran var han inte rädd för och han älskade känslan av kamratskap, hans omtanke om sina ”spioner”, som han kallade de arbetar- och bondpojkar han haft under sig, skulle vara livet ut och när jag lärde känna honom brukade de fortfarande träffas då och då. Vid ett tillfälle förklarades han ”saknad i strid” och han förlorade alla sina tänder efter att ha hållit sig gömd i träskmarkerna utanför Smolensk, men han klarade sig igenom allt. Efter kriget fick han kritik för att han gett bort sina medaljer till grannbarnen, som lekte med dem på gården.

Det tog längre tid för Platonov att få komma ut i kriget, men när så skedde hade det samma positiva effekter på hans psykologiska välbefinnande. Det första året var han uttråkad och lättretlig efter att tillsammans med sin hustru ha blivit evakuerad till staden Ufa i Basjkirien. Sjolochov ingrep igen och sonen blev till sist frigiven ur Gulag och återförenades med föräldrarna, men i lägren hade han drabbats av tuberkulos och var i dåligt skick. Platonov var ivrig att få delta i händelserna och i juli 1942 fick han jobb som krigskorrespondent för den ledande militärtidningen *Röda stjärnan*. ”Jag var så tagen av vad jag upplevde att jag glömde bort att vara rädd”, skrev han till sin hustru efter första resan till fronten:

Vårt flyg gjorde kraftiga attacker. Föreställ dig – tusentals människor gömda på marken, tusentals ögon riktade uppåt, tusentals hjärtan som slår, som lyssnar till kanonaden, och en ström av känslor far genom ens bröst och man lägger inte ens märke till att tårar av upphetsning och raseri plötsligt strömmar nerför kinderna. Jag är van med maskiner och i dagens krig är maskinerna överallt, och det får mig att känna det som att jag är på en enorm verkstad bland mina kära maskiner.

Jaktplan och optimism tycktes ha tagit över efter lokomotiven som Platonovs favoritmetafor. Den goda stämningen och det växande självförtroendet är dominerande inslag i hans brev från krigsåren, till och med inför beskedet om att sonen avlidit i Ufa i januari 1943. Platonov var rehabiliterad som författare, åtminstone för stunden, han publicerade sina intryck av livet i armén och hade planer på större arbeten när det blivit fred. Men det skulle aldrig för hans del bli någon produktiv tid efter kriget. Hans gamla litterära fiender inledde nya våldsamma attacker bara ett och ett halvt år efter krigsslutet, då han redan led av tuberkulos efter att ha blivit smittad av sonen. Han avled 1951. Sats, som tillbringade timmar vid hans sjukbädd, skulle leva ytterligare tre decennier.

Platonov var fortfarande i livet på Revolutionens 30-årsdag. Jag hoppas han firade den tillsammans med Sats, som i likhet med Platonovs övriga dryckeskompisar för att undvika hustruns ogillande blickar bara brukade knacka lätt på fönstret till hans arbetsrum när det var dags. De höll till på proletära barer och undvek Författarförbundets exklusiva och märkvärdiga restaurang. På Revolutionens 50-årsdag, bara några månader efter att mitt första besök i Moskva var till ända, gick Igor troligen ut och tog några glas med Tvardovskij och de andra på *Novyj mir*. Nu har det gått nästan 100 år och nästan alla de här är döda. Och även om Platonov – och till och med Sats, trots en livslång strävan att vara osynlig – har några beundrare bland dagens ryska intelligentia finns det förmodligen ingen som kommer att skåla för revolutionen till minne av dem. Skulle det räknas, tänker jag, om jag gör det i Australien? Men då inser jag att jag ju inte kommer att vara där. Den ryska allmänheten kanske inte bryr sig om hundraårsminnet av sin Revolution, men internationella akademiker har gett sig ut på pilgrimsfärd för att ge Revolutionen ”en djup, objektiv, professionell bedömning” på konferenser från Sundsvall till Santiago. Titeln på mitt än så länge oskrivna bidrag är ”Var den ryska revolutionen ett misslyckande?” Eftersom svaret säkert kommer att bli något slags ja är jag bara glad över att Sats och Platonov inte kan streama det från någon fjärran planet.

Men det kanske de kan ändå. Det finns en asteroid där ute i omloppsbanan kring solen, #3620, lite mindre än 13 kilometer i diameter, som dess sovjetiske upptäckare 1981 uppkallade efter Andrej Platonov. Platonovasteroiden går mycket sällan att se från jorden, men enligt de

senaste rapporterna är den ändå fortfarande där. Himlarna hade ju aldrig mycket uppmuntran att ge Platonovs sovjetiska varianter på Don Quijote, som sov på hårt underlag på stäppen och drömde om Rosa Luxemburg. Och om det nu skulle råka finnas någon kvar av den gamla stammen i Ryssland måste det vara än kärvare för dem under stjärnorna idag. Men det finns alltid hopp om att Platonovasteroiden ska bli synlig igen – kanske precis till 200-årsdagen av Revolutionen. Och vem vet vad våra barnbarnsbarnbarn då kommer att säga om ryska revolutionen.

Biografiska uppgifter

Sheila Fitzpatrick, född 1941, är historiker från Australien och specialist på sovjetisk historia. Hon har ägnat mycket tid åt 1930-talet och har framför allt inriktat sig på Stalintidens sociala och kulturella historia. Hon betecknas som en företrädare för den sk revisionistiska skolan av historiker om Sovjettiden. Förenklat kan man säga att hon anser att stalintidens brutalitet och utrensningarna på 1930-talet lett till att forskarna ensidigt koncentrerat sig på offren och bortsett från de sociala skikt, inte minst ur arbetarklassen, som promoverades dessa år och som också resulterade i en form av konsensus mellan regim och samhälle på 1930-talet.

Bland hennes många arbeten kan nämnas: *The Commissariat of Enlightenment: Soviet organization of education and the arts under Lunacharsky, 1917-1921*, Cambridge University Press, 1970; *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 1999; *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton University Press, 2015]

Andrej Platonov, 1899-1951. På svenska finns: *Grundgropen*, Ersatz, 2007; *Lyckliga Moskva*, Ersatz, 2008; *Dzjan*, Ersatz, 2009; *Tjevengur*, Ersatz, 2016. Samtliga översättningar Kajsa Öberg.

Platonov hamnade i onåd under 1930-talet och hans litterära arbeten föll i glömska, men de återupptäcktes under perestrojkan på 1980-talet – man upptäckte då också flera tidigare opublicerade texter som hans änka lyckats bevara (en hel del skrifter hade beslagtogs av hemliga polisen).

Översättning och biografiska uppgifter: *Björn Erik Rosin*